

Literacitat crítica i postveritat en la formació inicial del professorat

Jordi Castellví Mata

Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni Santisteban Fernández

Universitat Autònoma de Barcelona

Introducció

El descens del capital social, l'augment de les desigualtats, un increment de la polarització política, la incredulitat davant la ciència i el nou panorama mediàtic són algunes de les variables que determinen el sorgiment de la postveritat (Lewandowsky, Ecker i Cook, 2017), de la qual el sistema educatiu, l'alumnat i el professorat no en són aliens.

Aquest treball presenta alguns resultats d'una recerca en curs (I+D+I. EDU2016-80145-P) que té com a objectiu estudiar el que aporten les ciències socials a la formació d'una ciutadania global crítica i analitzar les competències en literacitat crítica dels i les estudiants de formació inicial davant una qüestió socialment viva, així com indagar en les seves capacitats per enfrontar-se a la postveritat.

La literacitat crítica és un concepte que posa l'èmfasi en el posicionament crític davant la informació, per a l'actuació davant els problemes socials del nostre món (Castellví et al. 2018a; Castellví et al., 2018b; Llusà i Santisteban, 2017; Tosar, 2016) i és especialment rellevant en un món digital com el nostre, ja que la literacitat tradicional no és suficient en un món digital i global (Crockett, Jukes, i Churches, 2011), hem de començar a parlar de literacitat crítica digital (Pangraccio, 2016).

Aquest treball sobre literacitat crítica ha estat realitzat amb estudiants en formació inicial i mostra alguns dels resultats obtinguts, així com també ens dona evidències sobre la capacitat dels futurs mestres per distingir la intencionalitat i la veracitat més enllà de les línies (Tosar, 2016; Gray, 1960).

Prenem com a base algunes investigacions realitzades pel grup de recerca GRE-DICS (Santisteban, et al., 2016) i la investigació «Evaluating information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning» realitzada per Stanford History Education Group de la Stanford University (Wineburg et al., 2016), ja que en aquestes investigacions es reconeix la dificultat de la ciutadania per distingir la veritat de la mentida.

1. Formar un professorat crític i transformador

Amb l'entrada en l'era digital (Pérez Gómez, 2012) s'ha utilitzat el terme “societat de la informació” o “societat del coneixement” per referir-se a la societat occidental en xarxa (Castells, 2010). Tanmateix, entre tenir una gran quantitat d'informació a l'abast i saber analitzar-la, interpretar-la críticament i generar coneixement per actuar en la societat, hi ha un gran pas.

El professorat veu amb preocupació els patrons d'ús de la xarxa per part dels seus alumnes, però sabem que, al seu torn, el propi professorat té serioses dificultats per analitzar la informació a Internet de forma crítica. Això és el que es desprèn dels primers resultats obtinguts en aquesta investigació i publicats amb anterioritat (Castellví et al. 2018; Castellví et al. 2018b). Aquests mostren les primeres evidències de què els estudiants de formació del professorat de primària i de secundària, davant de diferents notícies o publicacions a la xarxa que tracten problemes socials rellevants, majoritàriament no són capaços d'elaborar un relat crític a partir de l'anàlisi d'aquesta informació.

Aquests resultats no són una sorpresa, ja que hi ha la percepció que els mitjans de comunicació o les informacions virals d'Internet són capaços de conduir l'opinió pública de les societats per fer-los creure certs fets com a veritables, el que es coneix com *fake news*, o modificar l'opinió sobre diversos temes amb informacions tendencioses i mitges veritats.

En aquest context, hem de poder donar les respostes adequades a aquesta situació des de la formació inicial, formant docents que siguin capaços d'analitzar la informació dels nous mitjans, construir discursos crítics, i convertir-se en agents de transformació social.

2. Metodologia

El nostre equip d'investigació és un equip ampli que treballa en diferents universitats espanyoles, la qual cosa ens permet investigar diferents realitats en diferents ciutats i comunitats autònomes. Hi han participat en l'estudi alumnes de formació inicial del Grau en Educació Primària de les següents institucions:

Universitat	Titulació	Nivell	Nº Alumnes
Universitat Jaume I	Grau en Educació Primària	3er	69
Florida Universitaria	Grau en Educació Primària	3er	20
Universidad de Málaga	Grau en Educació Primària	3er	44
Universidad de Jaén	Grau en Educació Primària	3er	166
Universitat Autònoma de Barcelona	Grau en Educació Primària	4rt	27
		TOTAL = 326	

Taula 1: institucions i alumnat que participen en la recerca. Font: elaboració pròpia.

L'eina utilitzada en aquesta primera fase d'investigació és un qüestionari que ens permet obtenir dades qualitatives, que planteja una sèrie d'exercicis i preguntes obertes per fer reflexionar a l'alumnat sobre imatges i informacions amb una forta càrrega de valors i d'intencionalitats.

El qüestionari consta de quatre activitats i es va realitzar de forma individual, amb un temps màxim de 45 minuts, i per a això es van poder utilitzar les TIC per completar la informació que requeria.

Es tracta d'indagar en les capacitats dels i les estudiants dels graus d'educació per a realitzar una interpretació crítica de diferents informacions amb una forta càrrega de valors i d'intencionalitat. En totes les preguntes es dona la possibilitat de consultar qualsevol tipus de dispositiu de què es disposi, per verificar la informació, complementar-la o buscar altres opinions que la contradiguin.

Es demana als i les estudiants que analitzin informacions que apareixen en els mitjans digitals i que les valorin en funció de qui són protagonistes o quina intencionalitat hi ha darrere de la informació, és a dir, a qui beneficia.

Es tracta de conèixer la seva opinió sobre qüestions socialment vives, però és molt important que demostrin la seva capacitat per distingir la manipulació i la ideologia en els relats, ajudant-se, quan sigui possible, d'altres informacions en altres mitjans digitals.

Entenem que en tractar amb adults que tenen una formació i que són universitaris les consignes que hem de donar-los són mínimes, per poder discernir amb claredat quines són les seves veritables capacitats i les seves limitacions per a l'anàlisi crítica de la informació o, dit d'una altra forma, la seva literacitat crítica enfront dels mitjans de comunicació de qualsevol naturalesa.

A la primera qüestió es tracta d'analitzar de manera crítica dues notícies sobre la pobresa infantil i la seva repercussió en l'educació dels nens i nenes, tenint en compte que, encara que aquest és el tema central de les informacions, en realitat són notícies on es fa publicitat d'una institució privada.

Proyecto EDU2016-80145-P

Actividad 1. Observa las siguientes noticias:

Noticia A.-

La vulnerabilidad social en España: un problema más allá de la crisis económica

La pobreza hereditaria de padres a hijos es uno de los principales problemas de las familias en riesgo de exclusión social

José María

Noticia

“Tenemos situaciones crónicas. Más allá de la coyuntura económica, ese problema —pobreza y exclusión social— es estructural”. Esta ha sido una de las conclusiones señaladas por Jordi Riera, director científico de Caixa Proinfancia, en el acto por el décimo aniversario del programa. Un riesgo de pobreza que afecta, en gran medida, a niños y adolescentes. De los 13 millones de españoles en riesgo de exclusión social, cuatro (32%) tienen menos de 16 años, según los últimos datos del informe sobre el Estado de la Pobreza.

Noticia de El País

https://elpais.com/politica/2017/11/02/actualidad/1511879050_287387.html

Proyecto EDU2016-80145-P

Noticia B.-

Fundación La Caixa ofrece asistencia educativa a 37.396 menores en situación de pobreza en Madrid

Atención logopédica y ayuda para el material escolar han sido algunas de las iniciativas del programa Cuadrifolios en los últimos 10 años

Noticia

Noticia

El programa CaixaProinfancia, que pertenece a la Obra Social La Caixa, ha atendido en los últimos 10 años a 37.396 niños y jóvenes en situación vulnerable en Madrid. Los menores se han beneficiado, a través de este proyecto social, de varios planes de refuerzo escolar o estudio asistido, atención logopédica, apoyo psicomotriz y ayudas para la adquisición de material escolar.

Noticia de El País

https://elpais.com/comunicacion/2017/11/20/madrid/1513771000_386400.html

Imatge 1: Notícies que il·lustren l'activitat 1 del qüestionari.

La segona qüestió proposa consultar altres informacions sobre la situació de la pobresa a Espanya i, en concret, sobre la realitat de la pobresa infantil al nostre país, per poder contraposar una informació diferent.

A la segona activitat vam demanar a l'alumnat que interpreti de manera crítica un tweet d'un usuari que reproduïx una notícia que apareix d'una manera o altra cada any i que és completament falsa. Aquesta notícia amaga una ideologia que pretén desviar l'atenció dels casos de violència masclista. Es valora la capacitat per posar en quarantena una informació fins que es comprovi la seva veracitat, així com la predisposició i els recursos per fer-ho. El tweet que els presentem és el següent:

Actividad 2. Observa el siguiente tweet que realizó una persona el 2 de enero de 2017.

Se puede consultar el tweet y los comentarios que se añadieron por parte de otros usuarios en: <https://twitter.com/carolusaurelius/status/948207954276311040>

Utiliza Internet u otros medios digitales para contrastar esta información y da tu opinión sobre esta problemática:

Imatge 2: Tweet que il·lustra l'activitat 2 del qüestionari.

A la tercera activitat els futurs mestres han d'interpretar de manera crítica un tweet d'un usuari que opina sobre un fet tergiversat i fals. La comparació de la carrossa LGTBIQ amb una carrossa franquista demostra una ideologia totalitària per part de l'autor del tweet. L'opinió que es difon en aquest tweet tracta d'un tema controvertit que ha provocat un gran nombre d'intervencions en els mitjans digitals, moltes de les quals han estat homòfobes i s'han dedicat a manipular la realitat, pel que és necessari contrastar les fonts per saber que la participació d'aquest col·lectiu es va limitar a desfilant vestit amb disfresses nadalenques. El tweet que presentem és el següent:

Actividad 3. Observa el siguiente tweet que realizó una persona el 5 de enero de 2018 sobre la presencia de una carroza del colectivo LGTB en la cabalgata de los Reyes Magos en el barrio de Vallecas en Madrid.

Se puede consultar el tweet y los comentarios que se añadieron por parte de otros usuarios en: <https://twitter.com/juanjesu90/status/948547529708326912>

Utiliza Internet u otros medios digitales para contrastar esta información y da tu opinión sobre esta problemática y la comparación que se hace:

Imatge 3: Tweet que il·lustra l'activitat 3 del qüestionari.

Finalment, en la quarta activitat es pretén que demostrin si tenen la capacitat de fer una lectura crítica de la notícia i del seu contingut, i contrastar-la amb altres mitjans. Amb l'aportació de nova informació que dóna una versió diferent es pretén que es revisi l'opinió inicial si és que no es va contrastar la notícia. Finalment, seria important que l'alumnat anés més enllà del que les notícies aporten i arribessin a fer una crítica de l'actitud dels protagonistes, començant pels pares, però també dels periodistes i dels responsables dels mitjans de comunicació.

Proyecto EDU2016-80145-P

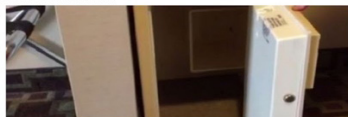
Actividad 4. A continuación se reproduce una noticia aparecida en el diario La Vanguardia en el año 2015, que puede consultarse en la web:

<http://www.lavanguardia.com/sucesos/20150821/54435940954/encierran-bebe-caja-fuerte-habitacion-hotel.html>

Una pareja encierra a su bebé en la caja fuerte de la habitación de un hotel

La Policía busca a los padres, que alertaron al personal y abandonaron el establecimiento antes de que llegara la policía. La caja fuerte donde fue encerrado era de 50x35x43 centímetros.

Sucesos | 21/08/2015 - 10:10h | Última actualización: 21/08/2015 - 12:02h

La caja fuerte donde fue encerrado el bebé. © BBC News

Barcelona. (Redacción) - La Policía Regional de Niagara está buscando a una pareja que dejó a su bebé encerrado en la caja fuerte de la habitación del hotel Howard Johnson, ubicado en las proximidades de la ciudad canadiense **Niagara Falls**. La pareja alertó de los hechos al personal del hotel sobre las 10 de la mañana del pasado martes, y abandonaron el establecimiento antes de que viniera la policía. Un trabajador responsable de mantenimiento del hotel encontró al bebé, que ahora desconsolidado, según publica el diario *Minor*.

Con unas dimensiones de 50 cm x 35cm x 43 cm, el pequeño, cuya edad se cree que no llega al año, había sido encerrado allí por sus padres antes de abandonar la habitación.

Según los últimos datos recogidos en la investigación, la familia es originaria de Brooklyn, Nueva York, y se cree que la pareja fue vista viajando en una furgoneta gris de la marca Ford. Los servicios de vigilancia fronteriza ya han sido alertados y hasta el momento ninguna furgoneta que cumpla con esta descripción ha sido avistada.

- ¿Cuál es tu opinión sobre esta noticia?

Imatge 4: Tweet que il·lustra l'activitat 4 del qüestionari.

Seguint el model de Stanford (Wineburg et al., 2016), per a l'anàlisi qualitativa ens basem en el sistema de classificació Principiant-Emergent-Expert. Hem adaptat la rúbrica per a cadascuna de les activitats plantejades.

Per a la valoració de les respostes de l'activitat 1, adaptem el sistema de classificació a la següent rúbrica:

Principiant	Emergent	Expert
Describeix les notícies i la problemàtica que es reflecteix, així com els protagonistes que apareixen, però no identifica els interessos que poden existir per a l'entitat bancària o per al diari.	Analitza la temàtica de la pobresa i recupera les dades que s'ofereixen, i reconeix el protagonisme que adquireix l'entitat bancària, sense ser capaç de descriure els interessos que poden existir per aquesta entitat o per al mateix diari.	Valora d'una banda la temàtica relacionada amb una qüestió socialment viva com és la pobresa i, en aquest sentit, recupera les dades que el mitjà ofereix, però també identifica els interessos de l'entitat privada que es beneficia de la informació, com també identifica els interessos del mateix diari en la seva relació amb l'entitat bancària.

Taula 2: Rúbrica per l'anàlisi dels relats de l'activitat 1. Font: elaboració pròpia.

La rúbrica d'avaluació qualitativa dissenyada per a l'activitat 2 és la següent:

Principiant	Emergent	Expert
Argumenta sobre les dades de la notícia sense fer una crítica detinguda del seu contingut i de la realitat sobre la violència de gènere.	Argumenta sobre la notícia i la compara amb altres fonts, introduint el dubte sobre la seva veracitat, però sense arribar a comprendre la ideologia de l'autor que la difon.	Argumenta sobre la fiabilitat i la veracitat de la notícia, contrastant la informació amb altres fonts i denunciant l'autèntica ideologia de qui la difon, que intenta amagar la realitat incontestable que és la violència de gènere.

Taula 3: Rúbrica per l'anàlisi dels relats de l'activitat 2. Font: elaboració pròpia.

Per a l'activitat 3, vam dissenyar la rúbrica següent:

Principiant	Emergent	Expert
Reprodueix la denúncia de l'autor i justifica la problemàtica per l'existència de posicions contraposades, però no és conscient de la ideologia autoritària que s'amaga darrere del tweet.	Entén que el comentari fa ús d'una comparació inadequada i s'adona de l'exageració i l'atac contra una determinada idea d'igualtat, però no arriba a descobrir la ideologia de l'autor, justificant d'alguna manera la seva denúncia.	Argumenta sobre la incongruència en la comparació que es realitza i desemmascara la ideologia no democràtica i homòfoba. Comprova la realitat de la informació i descobreix la manipulació i la interpretació esbiaixada de la notícia.

Taula 4: Rúbrica per l'anàlisi dels relats de l'activitat 3. Font: elaboració pròpia.

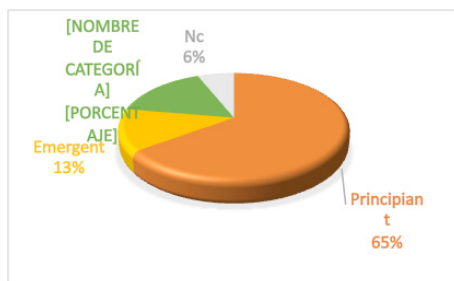
La rúbrica dissenyada per l'activitat 4 és la següent:

Principiant	Emergent	Expert
Reprodueix les qüestions essencials de la notícia inicial sense qüestionar res, no jutja els pares ni als mitjans, justifica la rectificació com una cosa natural.	Valora la notícia inicial i fa una crítica als pares per l'abandonament, després rectifica, però no jutja com es van desenvolupar els fets ni troba a faltar més detalls. Justifica als mitjans perquè reproduïxen informacions que els arriben al moment.	Valora la notícia inicial, però mostra el seu escepticisme sobre el contingut de la mateixa. Busca més informació i dubta de la realitat dels fets sobre els quals, per exemple, no tenim totes les dades en relació als pares. Es mostra crític amb els mitjans que han ofert la notícia sense contrastar-la.

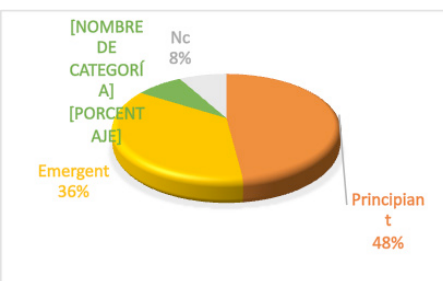
Taula 5: Rúbrica per l'anàlisi dels relats de l'activitat 4. Font: elaboració pròpia.

3. Resultats

Els resultats globals són molt similars als obtinguts en la recerca de la Universitat de Stanford (Wineburg et al., 2016) i mostren com, en general, les respostes classificades dins de la categoria “principiant” són majoritàries. Com podem veure en els gràfics 1 i 2, la categoria principiant s’acosta o fins i tot supera el 50%. Aquest fet és molt preocupant, ja que els mestres i les mestres d’educació primària haurien de ser capaços de, almenys, dubtar i contrastar la informació.

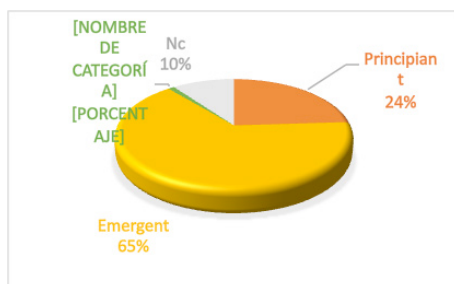

Gràfic 1: resultats de l’activitat 1.
Font: elaboració pròpia

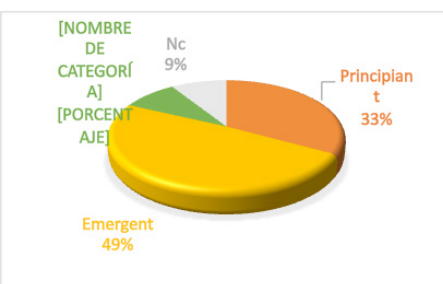

Gràfic 2: resultats de l’activitat 2.
Font: elaboració pròpia

Pel que fa a les activitats 3 i 4, els resultats són semblants, tot i que en aquests casos la tipologia de relats majoritària és “emergent”. És destacable la baixa quantitat d’alumnat que haig elaborat relats crítics en les quatre activitats, tenint en compte que es tracta d’alumnat universitari de tercer o quart any.

Gràfic 3: resultats de l’activitat 3.
Font: elaboració pròpia

Gràfic 4: resultats de l’activitat 4.
Font: elaboració pròpia

4. Conclusions

La primera anàlisi global de les dades ofertes a partir de l'anàlisi de les quatre qüestions del qüestionari, ens ofereix informació valuosa sobre la literacitat crítica dels estudiants de formació inicial del grau en educació primària.

El nombre d'estudiants que enquadrem com principiants, que no posseeixen la competència desitjable de literacitat crítica és majoritari i preocupant. Hem pogut comprovar que la majoria són capaços de fer una reflexió crítica sobre la informació que se'ls presenta, com també dels mitjans de comunicació, però només en situacions on es fan evidents les contradiccions d'una determinada informació. Quan l'avaluació de la informació s'ha de realitzar de manera autònoma i crítica, els resultats són molt millorables.

Una actitud crítica per desenvolupar-se en el context informacional i tecnològic del segle XXI és clau per a qualsevol ciutadà o ciutadana en democràcia, ja que en la nostra societat de l'espectacle (Debord, 2018) és més difícil que mai distingir la veritat de la mentida, la realitat de la ficció. Enfront de la tendència a la postveritat les societats han de respondre amb la formació d'un professorat responsable i compromès, i amb una educació que prioritzi la literacitat crítica.

Des dels estudis socials aquesta finalitat és inqüestionable. Les dades obtingudes són preocupants, però demostren que val la pena seguir investigant i promovent un ensenyament de les ciències socials, la geografia i la història, a partir de qüestions socials vives, per construir una ciutadania crítica davant les informacions dels mitjans. En darrer terme, hem de formar ciutadans i ciutadanes capaços d'interpretar i prendre decisions sobre els problemes i conflictes socials.

Seguirem investigant per saber com pensen i com construeixen coneixement dels futurs mestres i les mestres, i com podem ajudar-los a ensenyar ciències socials per transformar la societat.

Bibliografia

CASTELLS, M. (2010). *The Rise of Network Society*. Oxford: Wiley-Blackwell.

CASTELLVÍ, J., DIEZ, M.C., GIL, F., GONZÁLEZ VALENCIA, G., JIMÉNEZ, M.D., TOSAR, B., DUNIA, E., YUSTE, M., SANTISTEBAN, A. (2018a). ¿Verdad o mentira? Una investigación en formación del profesorado. En E. López, C. R. García y M. Sánchez (Eds.). *Buscando formas de enseñar: investigar para innovar en didáctica de las ciencias sociales* (pp. 391-401). Valladolid: Universidad de Valladolid / AUPDCS.

CASTELLVÍ, J., DIEZ, M.C., GIL, F., GONZÁLEZ VALENCIA, G., JIMÉNEZ, M.D., TOSAR, B., DUNIA, E., YUSTE, M., SANTISTEBAN, A. (2018b). Ante la mentira: educación en literacidad crítica y acción social. En M. A. Jara, G. Funes, F. Ertola y M. C. Nin (Ed.). *Los aportes de la didáctica de las ciencias sociales, de la historia y de la geografía a la formación de la ciudadanía de los contextos iberoamericanos* (pp. 645-653). Cipoletti: Universidad Nacional del Comahue.

CROCKETT, L., JUKES, I., y CHURCHES, A. (2011). *Literacy is not enough: 21-st century fluencies for the digital age*. SGAE publications.

DEBORD, G. (2018). *La sociedad del espectáculo*. Madrid: Pre-Textos.

GRAY, W. S. (1960). The major aspects of reading. In J. Robinson (Ed.), *Sequential development of reading abilities* (Vol. 90, pp. 8-24). Chicago: Chicago University Press.

LEWANDOWSKY, S., ECKER, U. K. H., i COOK, J. (2017). Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-Truth” Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6, 353-369.

LLUSÀ, J. y SANTISTEBAN, A. (2017). Una investigación sobre literacidad crítica en estudiantes de grado en educación primaria. R. Martínez, R. García-Moris, y C. R. García. (eds.) *Investigación en didáctica de las Ciencias Sociales. Retos, preguntas y líneas de investigación* (pp.196-203). Córdoba: Asociación Universitaria de Profesorado de Didáctica en las Ciencias Sociales (AUPDCS).

PANGRACIO, L. (2016). Reconceptualising critical digital literacy. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 37.

PÉREZ GÓMEZ, A. (2012). *Educarse en la era digital*. Madrid: Morata.

SANTISTEBAN, A., TOSAR, B., IZQUIERDO, A., LLUSÀ, J., CANALS, R., GONZÁLEZ, N. y PAGÈS, J. (2016). La literacidad crítica de la información sobre los refugiados y refugiadas: construyendo la ciudadanía global desde la enseñanza de las ciencias sociales. En C. R. García, A. Arroyo y B. Andreu (eds.). *Deconstruir la alteridad desde la didáctica de las ciencias sociales: educar para una ciudadanía global* (pp. 550-560). Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas / AUPDCS.

SANTISTEBAN, A.; GONZÁLEZ-VALENCIA, G. (2013). Sociedad de la información, democracia y formación del profesorado: ¿qué lugar debe ocupar el pensamiento crítico? J. J. Díaz, A. Santisteban, Á. Cascajero. (eds.), *Medios de comunicación y pensamiento crítico. Nuevas formas de interacción social* (pp. 761-770).Guadalajara: Universidad de Alcalá / AUPDCS.

TOSAR, B. (2017). *Llegir la paraula i el món: literacitat crítica en els estudis socials a l'educació primària*. [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

WINEBURG, S., MCGREW, S., BREAKSTONE, J., y ORTEGA, T. (2016). *Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning*. Stanford Digital Repository.